

POLONYA'DA TÜRK MENŞELİ ETNİK UNSURLAR (*)

ANANIASZ ZAJACZKOWSKI
(ZEYNEP KERMAN)

Coğrafi mevkii itibariyle eski Polonya Cumhuriyeti (Rzeczpospolita) asırlar boyunca çeşitli Doğu kavimlerinin ardarda dalgalar halinde aktığı bir köprü teşkil ediyordu. Bu kavimler bazen yakıyorlar ve yıkıyorlar, bazen de geniş bozkırları değerlendirmek maksadiyle sâkin koloniler vücuda getiriyorlardı. Bu sonuncular, Polonya'da günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Onlar, eski Polonya Cumhuriyeti ile Doğu ve doğu menşeli kavimler arasındaki canlı münasebetlerin belâgatli bir şahididirler. Bunlar arasında Türk menşeli iki kavim, Tatarlar ve Karayimler, bilhassa dikkati çekerler.

Tatarların Polonya'nın tarihi bölgelerinde koloniler kurmalarına dair ilk vesikalar XIV üncü asır başlarına, yani altı asır evveline kadar çıkar. Bir Ortaçağ tarihçisi - Franciscain rahibi Wadding - daha 1324 de Litvanya'da, bir hanın memleketinden gelen ve ibadetlerinde Asyaî bir dil kullanan İskitlerin yaşadığını haber verir.

Fakat Polonya'daki Tatar kolonilerinin büyük ekseriyeti, geleneğe göre, menşelerini Litvanya büyük dükası Vitold'un XIV üncü asrın sonuna doğru Altın Ordu devletine yaptığı askerî seferlere bağlar.

XVI ncı asırda Polonya kralı Sigismond'a gönderdikleri notada Tatarlar, "Hâtırası şanlı Vitold artık yaşamıyor. O, bize Hazret-i Muhammed'i unutmamızı emretmedi ve biz gözlerimizi mukaddes yerlere - Mekke ve Medine'ye - çevirdiğimiz zaman, onun adını, kendi halifelerimizin adları gibi tekrarlıyoruz" diyorlar.

* Aslı fransızca olan makalenin orijinal adı; *Les éléments ethniques d'origine turque dans l'état Polonais (A l'occasion du Millenium)* olup, Belleten, c. XXVI, sayı 103, TTK. Ankara Temmuz 1962, s. 557 - 565'de yayınlanmıştır.

Tatar süvari müfrezeleri, Polonya - Litvanya safında 1410 da Teutonya (Teutonique) süvarilerine karşı Gruenwald'da vuku bulan meşhur savaşta aktif bir rol oynadılar.

Polonya'da yaşayan Tatarlar, kendilerini dindaşlarına, şark müslümanlarına bağlayan bağları hiç bir zaman koparmamışlar; günümüze kadar İslâm inancını muhafaza etmişler, fakat asırlar boyunca yerlilerle yaptıkları izdivaçlar dolayısıyla atalarının konuştuıkları, ana dilleri olan Kıpçak türkçesini unutmuşlardır. Bununla beraber, günümüze kadar, *kitab* ve *hamail* adını verdikleri dua kitaplarında, arap yazı geleneğini muhafaza etmişlerdir. Arap harfleriyle yazılmış Tatarlara ait yazma eserler günümüze kadar gelmiştir.

Tatarların Polonya'da kendilerine mahsus camileri vardır; ve onlar Orta-Avrupa'da Polonya'nın doğu ile olan tarihî münasebetlerine şahadet eden kıymetli bir bakıye olarak, Batı'ya doğru en çok uzanmış müslüman kolonilerini teşkil ederler. Polonya'daki Tatar kolonilerinin sayıca gelişmelerini en iyi toponomi, yani menşei Tatarlara bağlanan yer adları gösterir. Meselâ: *Tatar*, *Tatarka*, *Tatarszczyzna*, *Tatarska Wies* (Tatar Köyü), *Tatarska Gora* (Tatar Dağı) v. s.

Polonya'da, Tatar kolonilerinin talihi birçok bakımdan, Türk menseli başka bir kavmi, Karayimleri hatırlatır. Büyük duk Vitold, Tatarlar gibi onları da, XIV üncü asrın sonunda, Kıpçak steplerine (*deşt-i Kıpçak*) ve Kırım civarındaki bölgelere yaptığı akınlar neticesinde Polonya'ya getirmiştir.

Bugün bütün dünyada hemen hemen birkaç bin kişi kalan, gelenekleri Ortaçağ başlarına kadar çıkan Karayimler, gerek etnik ve gerekse dilleri bakımından son derece dikkate şayan bir kültür hâtırası teşkil ederler.

Karayim adı, gelenek olarak, arapça *القرائين*, *قرائين* (*Karāin*, *Qarāin*) den getirilir. Tamamiyle tayin edilemeyen bu kelime İbranice *qara* (okumak) ile ilgilidir; bu da otorite olarak münhasıran Ahdiatik'in "kıraat" ini esas alan Karayim mezhebine delâlet eder. Müslümanların mukaddes kitabı olan Kur'an adının da "kıraat" mânasına sâmi menseli *qara* kökünden gelmesi, böyle bir etimolojik izahı destekler mahiyettedir. (Bk. A. Jeffery, *The foreign Vocabulary of the Qur'an*, Oriental Intitude, Baroda 1938, s. 233-4: *Qur'an* "A reading from Scripture" v. s.).

Tatarlar gibi Karayimler de Kıpçaklara ait Türk lehçesini tarihî Polonya bölgelerine getirmişlerdir. Bununla beraber onlar, Tatarların

aksine dillerini unutmamışlardır. Hâlen hem gündelik hayatta, hem de dinî törenlerde kullanılmaktadırlar. Bu son durum - Karayim türkçesinin ibadetlerde ve İncil tercümelerinde kullanılması - inkâr edilmez bir şekilde bu dilin günümüze kadar yaşaması üzerinde kesin bir tesiri hâiz olmuştur.

XVII nci asır ortalarından itibaren, Avrupa'nın dikkati Karayimlerin tedkikine çevrilir. İsveç kralı Charles XI, 1691 yılında, meşhur şarkiyatçı Gustave Peringer'i Upsala'dan Polonya'daki Karayim kolonilerini ve Karayimleri incelemeğe gönderdi. Meşhur Polonyalı âlim ve devlet adamı Tadeusz Czacki, XIX uncu asrın başında Karayimler üzerine ilmî bir eser yazdı.

Birinci ve ikinci dünya savaşları arasında Polonyalı türkologların yapmış oldukları araştırmalar, Karayimlerin bu dili XIII üncü asırda vuku bulan Moğol istilâsından çok önce konuştuklarını ispat etmiştir. Böylece Karayim dilinin Kırım Tatarlarının dilinden gelebileceği faraziyesi kendiliğinden ortadan kalkmıştır. Bu hâdise tabii bir şekilde izah edilmeğe çalışılırken, onunla münasebetli olarak bugünkü Karayimlerin de Türk menşesinden geldikleri keşfedildi. İnanıkları dinin yanısıra Ortaçağda o zamanlar Kıpçak stepleri adı verilen (arap coğrafyacılarına göre *deşt-i Kıpçak*) yerde bir veya birçok türk kavmiyle birleşmiş olmalarını kabul etmek yerinde olur.

Karayimlere Türk karakteri veren etnik unsur, Polovtses veya Kumanların muhtelif grupları ve daha eski devirde, Hazar Türkleri olmalıdır. En son ilmî araştırmalar, Ahdiatik dini ile Ahdiatik dinine sahip olan ve Türk dilini kullanan Hazarlarla Karayimler arasındaki müşterek kültür hususiyetlerini ortaya koymuştur. Öyle görülüyor ki, Karayimlerin Hazar kültürünün mirasçıları olmalarını kolaylaştıran şartları bir araya getiren, bu etnik ve siyasî alan, yani Hazar devletidir. (Bk. A. Zajaczkowski, *Khazarian Culture and its Inheritors*, "Acta Orientalia Hung.", c. XII, Budapest 1961, s. 299-307).

Fransız şarkiyatçısı René Grousset "L'empire des steppes" adlı eserinde, "Hazarların bir Türk kavmi olduğunu" açıkça kaydeder. Ortaçağda (VI - VII nci asırlar) Hazar devletinin süratle genişlemesi ve ilerlemesi onu Yakın-Doğu'nun milletlerarası politikasının kuvvetli bir faktörü haline getirdi. Muasır Sâsânî kudretine karşı gelen Hazarlar, aynı şekilde ikinci bir kudret olan Bizans'a da karşı koyuyorlardı. İran'daki Sâsânî kudreti, yeni İslâm dini adına savaşan Arap mücahidlerinin baskısıyla çökünce, Hazarlar Arap savaşçılarında kafa tuttular ve onları Kafkas kapılarında durdurdular.

Bağımsız bir durumu muhafaza etmek isteyen, bir taraftan hıristiyan Bizans, diğer taraftan müslüman halifenin tesiri altına girmeği arzu etmeyen Türk asıllı Hazar idarecileri, Kıpçak steplerinde çalışan misyonerler vasıtasıyla Museviliği, -muhtemelen Karayim mezhebi şeklinde, kabul etmişlerdir. Aynı yıllarda Hazar devletinde hıristiyanlık ve islâmiyet de yayılmaktadır. Tarihî kaynaklar, Hazarların büyük bir dinî müsamahaya sahip olduklarına, daha doğrusu din karşısında lâkayd kaldıklarına şehadet eder.

Ancak, böyle bir nevi inançlar-arası kültürel muhitte, Arap coğrafyacısı İbn Rusteh'in bize naklettiği fikir doğabilirdi ki o da şudur: Hazar kralının derebeylerinden biri olan Dağıstan prensi üç dine, müslümanlığa, museviliğe ve hıristiyanlığa birden inanıyor ve buna göre haftada üç günü, cuma, cumartesi ve pazar, mukaddes gün olarak tanıyordu. (Bk. *Kitâb al-a'lak an-nafîsa*, "Bibliotheca Geographorum Arabicorum", ed. Geöje, c. VII, s. 147-8:

السريير . . . و لهم ملك يسمى اذر نرسى يثمسك بثلاثة اذيان اذا كان يوم الجمعة صلى مع المسلمين و اذا كان يوم السبت صلى مع اليهود و صلى يوم الاحد مع النصارى).

Bu tarz bir kültür muhitinde, diğer dinî kültürelere ait terimlerin iktibası da kolaydı. Polonya Karayimlerinin dilinde, islâm din veya geleneği ile Hıristiyanlıktan alınma terimlerin varlık sebebi, bence budur. Meselâ bilindiği gibi hıristiyan olmayan Karayimler, bugüne kadar "pazar" a - *yigkün*, yani "mukaddes gün" (*yig*, *yeg-kün*) ve "katolik kilisesi"ne - *yegüv* yani "kutsal ev" (*yeg-üv*) adını vermişlerdir. Bunun gibi tabirler türkçe konuşan ve hıristiyan olan Kumanlar tarafından da biliniyordu. (*Codex Cumanicus*' da: *Jihöv* "tapınak").

Kumanların ve belki de hıristiyan Hazarların Karayim dilinin vücudunda gelmesindeki bu kuvvetli tesir izi, bana öyle geliyor ki, Hazarlar ve haleflerini karakterize eden bu müsamahanın bâriz bir nişanesidir.

Türk dilini pratik olarak bilmeleri sayesinde, bahis konusu olan kavimler umumiyetle Polonya devletine kıymetli hizmetlerde bulunmuşlardır. Karayimler Şark memleketleriyle yapılan ticaretin gelişmesine ve Türkiye'deki esirlerin (*yesisir*) geri alınmasına yardım etmişlerdir.

Asırlar boyunca Tatarlar ve Karayimler, bir âlimin dediği gibi "dilce ve kafaca" (lehçe: "zmowy i z glowy") Polonyalı olmuşlardır.

Polonya devletindeki Türk asıllı iki kavmin -Tatarlar ve Karayimler - hikâyesini kısaca anlattık. Bilhassa Karayimler, sayılarının az-

lığı - aşağı yukarı Polonya'da 200 kişi - ve tesiri altında meydana geldikleri İslâmiyetten farklı inanışlarıyla geniş okuyucu kütesinde büyük bir alâka uyandırmışlardır.

Bundan dolayı Karayimlerin tarihi üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Karayim inancı, M. S. VIII inci asrın başında, Irak Abbasî halifeliğine bağlı bir şark eyâleti olan Musul'da doğdu.

Karayim akidesinin kurucusu, halife Abu Cafer-al-Mansur (754 ile 775 yılları arasında Bağdad'da hüküm sürdü) devrinde Basra'da yaşayan Anan ben Daud'dur. Başlangıçta Anan taraftarlarına Ananiler adı veriliyordu. Bundan dolayı, en eski arap kaynaklarında, meselâ arap edib ve filozofu al-Şehrastanî'nin kitabında (*Kitâb al-milal va-l-nihal*), bu dinî akım 'Anâniyâ (عنانية) adıyla anılır. Ancak IX uncu yüzyıldadır ki onlar, daha önce zikrettiğim gibi, *qara* (Mukaddes Kitabı) "okumak, nakletmek" nânasına gelen Karayim adını alırlar. Şu halde bu terim, Ahdiatik'i okumağı ve dinî sorularda sadece "Yazılı Şeriat"ı, yani mukaddes Ahdiatik kitabını tek otorite tanımağı ifade eder.

Karayimleri Musevî akidesine bağlı olanlardan ayıran başlıca farklılardan birisi de -yegâne fark değil- Musevîlerin kutsal kitabın dışındaki çeşitli üst yapıların mühim elemanı olarak sözlü geleneğe ve Talmut, Mihna v. s. gibi kitaplarda tedvin edilmiş tefsirlere de inanmalarıdır. Karayim mezhebinin talimatına göre (şunu işaret etmek lâzımdır ki, o bazen yanlış olarak iddia edildiği gibi tarikat değil, mezheptir) bu ilâve ve tefsirlerin kabulü Kitab-ı Mukaddes'in mükemmel olmadığı mânasına gelir. Halbuki ilk Karayim ulemâsına göre, Mukaddes Kitab'ın dili o kadar berrak ve aydınlıktır ki, ifade ettiği her kanunun izahı yine kendisindedir. Ahdiatik'in hakikî mânasını keşfetmek için, en mükemmel anahtar olan bu dili tedkik etmek kâfidir.

Bu, Karayim âlimlerinin ibranî filolojisi sahasında çok eskiden beri çalışmaları tarihî vâkıasını izah eder. İlk ibranî lûgatlerini ve gramerlerini onlar vücuda getirmişlerdir. Bu nokta-i nazardan, Karayim akidesi âdeta modern devirlerde reformun oynadığı rolü andıran büyük bir rol oynamıştır.

Şu halde Karayimlik, Mukaddes Kitabın serbest bir şekilde tefsir edilmesine dayanır; kesin ve sınırlandırıcı yorumları reddeder. Araştırmacılara, başka bir sebepten protestanlığın yaptığı gibi, tam bir serbestî tanır. Gelenek, şu rivayeti nakleder ki, Karayimciliğin kurucusu ve nazariyatçısı Anan ben Daud ha-n-Nasi ("Kilisenin Prensi") "Bana dayanmayınız, fakat Mukaddes Kitabı dikkatle tedkik ediniz" dermiş.

Karayimciliğin Irak'taki islâmî kültür çevresinde doğuşu vâkıasına özel bir şekilde dikkat etmek yerinde olacaktır. Karayimliğin akidesinde olduğu gibi dinî ve hukukî tatbikatında da birçok müslüman felsefe mekteplerinin tesirini bulmak mümkündür. Bunlar *mu'tazıla* ile Vahdaniyet ve İlâhî Adalet prensiplerini ileri süren *Mutakallimun* ve Hanefî mezhebinin hukuk sistemidir. Bu mezhebin kurucusu olan Abu Hanifa, Anan ben Daud'un muasırı idi ve o da Basra'da müderrislik yapıyordu. Bk. Aldo Mieli'nin nokta-i nazarı. *La Science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale*, E. J. Brill, Leiden 1938, s. 98: "Böylece mu'tazıla hareketi, karait adı verilen harekete müessir oldu ve denilebilir ki Musevî felsefesi onunla başlar".

Karayim nassının esasını tayin eden on akideden ilk üçü, burada örnek olarak zikredilebilir :

1 — İman ediyorum ki Tanrı göğü, yeri ve onun üzerinde olan her şeyi yokluktan yarattı,

2 — İnanıyorum ki Yaradanın ne başlangıcı ne de sonu vardır. İlk-tir ve sonucudur, vardı, vardır ve olacaktır,

3 — İnanıyorum ki, kesin olarak tektir ; onun varlığına benzer başka bir varlık yoktur ; cismi yoktur ve hiç bir cismi karaktere sahip değildir". (Bk. L. Nemoy, *Karaite Anthology, Excerpts from the Early Literature, Translated from Arabic, Aramaic and Hebrew sources*, New Haven, Yale University Press, 1952, s. 250: "The Ten Principles of Faith").

Yüksek uluhiyet mefhumuna uymadığından dolayı Karayim mezhebinde de çok sıkı riayet edilen antropomorfizmden kaçınma prensibi, aynı islâmî kültür çevresinden gelir: Kitab-ı Mukaddes'in Karayim türkçesine tercümesinde "göz" (uzuv) ve "göz" (Allah'ın, ilâhî) v. b. gibi mefhumları belirtmek için çeşitli kelimeler kullanılmıştır. İlki için sadece *köz* kelimesi, ikinci durumda ise arapça ve islâmî mahiyette tasvirî bir kelime olan *inayat* terimi istimal edilir. Aynı şekilde: "sîma" - *yüz*, "ilâhî sima" *kible* (arapça *كِبْلَة*) v. b.

Anan Ben Daud, Karayimciliğin merkezini ana vatanından Kudüs'e nakletti. Peygamberlerin ve patriklerin vatanı olan ve Mesih akidesiyle yuğrulmuş bulunan Kutsal Toprak, müslümanların ve hıristiyanların olduğu kadar bütün tek tanrılı dinlerin müminlerinin kalplerini de cezbe diyordu.

Anan, kutsal Kudüs şehrinde, *Kenasa* (arapça *كنيسة* *kanîsa*) adı verilen en eski Karayim tapınağını inşa ettirdi. Yeraltındaki bu tapına-

ğa yirmi taş basamakla iniliyordu. Bu, ona zulme uğramış bir dinin tapınağı karakterini veriyordu. Maalesef bu tapınak, birkaç sene evvel Kudüs'teki Arap - İsrail savaşları sırasında kısmen yıkıldı. Karayim dini VIII inci asır ile X uncu asır arasında Kudüs'ten her tarafa, Suriye'ye, Mezopotamya'ya, İran'a, Anadolu'ya yayıldı. Karayim tesirleri bir taraftan Atlantik Okyanusu'na, Kuzey Afrika'ya (Fas) kadar, diğer taraftan Karadeniz civarına ve Hazar steplerine yayıldı. Ortaçağ'da, Kıpçak steplerinde (*il-el*) adı verilen kudretli birleşik devletler kurmuş olan Hazarlar ve Kumanlar gibi yarı göçebe kavimler arasında, Karayim dinini kabul eden pek çok önemli kavimlere de rastlıyoruz. Musevî seyyah Regensburg'lu Petakhya bunları özellikle zikreder. Bu etnik bölgenin ve bilhassa Hazar devletinin dil ve kültürünün mirasçıları olan Karayimler, XIV üncü yüzyılın başında, Altın Ordu ve Kırım Hanlığından geçerek Litvanya ve Polonya'ya gelmiş ve yerleşmişlerdir.

Bugün Karayim dini hiç bir misyonerlik faaliyetinde bulunmamaktadır. Karayim dinini yayma yahut da Karayim dinini kabul etme, prensip olarak imkânsızdır. Ancak doğuştan Karayim olunabilir.

20 nci doğu enleminden (Batıya doğru uzanmış en ileri karakol Polonya'daki Karayimler) 160 ıncı enleme kadar (Yakutlar) uzanan geniş sahada yerleşmiş olan kırk milyon Türk asıllı ve türkçe konuşan kavimler içinde Polonya Karayimleri, kavmî bir hâtıra olarak çok küçük bir ekaliyet teşkil ederler. Fakat on kadar Türk şivesi arasında, Karayim dili gerek arkaik karakteri ve saflığı, gerekse şekil zenginliği ve kelime hazinesi bakımından önemli bir yer tutar. Bu sebeple *Türkoloji*'nin müstakil bir ilim olarak terakki etmeğe başladığı andan itibaren, Karayim dili, âlimlerin dikkatini çekmiştir. (Bk. daha: W. Radloff, *Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements*, Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Petersburg, c. 32, 1888, s. 173-182).

UNESCO'nun yardımları ve Milletlerarası müsteşrikler birliğinin hizmetleriyle neşrolan *Philologiae Turcicae Fundamenta* çarpıcı başlığını taşıyan Türk şiveleri üzerine yapılan en son ve yeni araştırmada, ilk bölüm özellikle Karayim şivesine ayrılmıştır. (Bk. Omeljan Pritsak, *Das Karaimische*, "Ph. Turc. Fundamenta", 1959, s. 318-340 ve harita: "Turkic Linguistic Regions" : 2. Western Group, No. 21 : *Karaim*).

Zikredilen bibliyografya, Polonya şarkiyat ilminin ve türkolojisinin, tarihi gelenekleri en eski "esrareniz" kavimlerden olan Hazarlara kadar

çıkan Karayimlerin dünya kültürüne ait dil bilim (linguistik) miraslarının incelenmesinde büyük payı olduğu sonucunu çıkarmağa kâfidir. (Bk. Profesör T. Kowalski, J. Grzegorzewski ve Akademi üyesi A. Zajackowski v. s. nin araştırmaları).

Hakikat şu ki Karayim ve Tatar kolonilerinin Polonya ülkesindeki varlığı, Doğu ile Batı arasındaki münasebetlerde Polonya'nın rolünü açıkça gösterir. Bu rolü bugün Polonya devletinin kuruluşunun bininci yıldönümü hazırlıkları devresinde hatırlamak yerinde olacaktır.